

Pensionen är din, så vad är problemet?

En kvalitativ textanalys av Pensionsmyndighetens externa kommunikation

Abstract

Syftet med denna uppsats är att problematisera Pensionsmyndighetens externa kommunikation, mer specifikt informationskampanjen Riskgruppen, och analysera på vilka sätt den kan förstås som producerad i en nyliberalistisk diskurs. Inom ramen för detta syfte problematiseras vad en nyliberalistisk diskurs kan sägas kännetecknas av och vilken “konceptuell logik”, d.v.s. de värderingar och förgivettagna “kunskaper” om världen som hålls för sanna, som produceras via och reproduceras av en nyliberalistisk diskurs. Studien är en diskursanalys i enlighet med en socialkonstruktivistisk syn på kunskap. Mina resultat bör därför ses som ett kumulativt bidrag eller en tolkning av kommunikationen, diskursen och dess effekter. Genom att använda Carol Bacchi’s metod “What’s the problem represented to be?” problematiser jag i denna analys hur kommunikationen producerar problemframställningarna att individers kunskaps- och intressenivåer är låga och individers beteenden är bristfälliga, samt hur de möjliggjorts genom förgivettaganden om individualism, marknadslogik och rationell egennytta. Utifrån min tolkning av en nyliberalistisk diskurs fann jag flera tecken på att kommunikationen möjliggjorts inom och reproducera en sådan diskurs. Slutligen resulterade min analys i tolkningar av att kommunikationens problemframställningar kan sägas ha effekter för, och osynliggöra, olika sociala grupper såsom kvinnor och utrikesfödda.

Nyckelord: Diskursanalys, WPR-metoden, nyliberalism, myndigheters kommunikation, Pensionsmyndigheten

Antal ord: 9905

Innehållsförteckning

1 Inledning	3
1.1 Problematiseringar, problemframställningar och förgivettaganden.....	3
1.2 Myndigheter som kommunikativa aktörer.....	4
1.3 Pensionsmyndighetens kommunikation.....	5
2 Syfte & frågeställning	5
3 Val av fall	6
3.1 Kampanjen Riskgruppen.....	6
3.2 Material.....	7
3.3 Relevans.....	8
3.3.1 Individuell och strukturell relevans.....	8
3.3.2 Tidigare forskning om myndigheters kommunikation.....	9
4 Teori	10
4.1 Teorianknytning.....	10
4.2 Poststrukturalism och socialkonstruktivism.....	10
4.2.1 Definition av diskurs.....	12
4.3 En nyliberalistisk diskurs.....	13
5 Metod	14
5.1 Kvalitativ textanalys.....	14
5.1.1 Min roll som forskarsubjekt.....	15
5.2 What's the problem represented to be?.....	15
5.2.1 Fyra frågor.....	16
6 Analys	18
6.1 Vad framställs problemet vara i Pensionsmyndighetens externa kommunikation?.....	18
6.1.1 Individers kunskaps- och intressnivåer.....	18
6.1.2 Individers beteenden.....	20
6.2 Vilka förgivettaganden ligger bakom den här framställningen av problemet?.....	22
6.2.1 Valfrihet - passivitet.....	22
6.2.2 Arbete - fritid.....	23
6.2.3 Konsument/kund - medborgare.....	24
6.2.4 Kategorier.....	25
6.3 Vad problematiseras inte genom kommunikationens problemframställning? Är det möjligt att framställa problemet på ett annorlunda sätt?.....	26
6.3.1 Kvinnor som kategori.....	26
6.3.2 Utrikesfödda som kategori.....	27
6.4 Vilka effekter produceras av kommunikationens problemframställning?.....	28
6.5 Sammanfattning.....	31
7 Diskussion	32
8 Litteratur	34

1 Inledning

1.1 Problematiseringar, problemframställningar och förgivettaganden

Människor med olika ideologisk övertygelse, kulturell bakgrund och livssituation kan alla enas om att det finns samhällliga problem. Däremot identifieras inte alltid samma sociala fenomen som problematiska, och även de som gemensamt identifieras kan tolkas som problematiska på olika sätt eller av olika anledningar. De olika synsätten på sociala problem och vad som gör dem problematiska, eller inte, skapar frågor om vad ett samhällligt problem egentligen är. Finns problemen i samhället “där ute”, redo för oss att upptäcka och lösa?

Ett svar är att de problem vi identifierar är beroende av vår tolkning av dem och alltså är skapade av våra förgivettaganden, d.v.s. sådant vi förutsättningslöst håller för sant, om världen (Bacchi 2009 s. 5). Detta att konstruera ett problem på ett visst sätt kan kallas en problematisering, och de problem som då produceras kan kallas problemframställningar (Bacchi 2009 s. 277). Det är vanligt att en problematisering, d.v.s. sättet på vilket ett visst fenomen framställs som ett problem, dominerar förståelsen för fenomenet eller utgör normen, vilket påverkar vad de flesta av oss ser som problematiskt och inte (Winther Jörgensen & Phillips 2000 s. 21).

Sådana “sätt att problematisera” kan sägas stärkas genom att bli reproducerade genom att de används, d.v.s. när människor pratar, tänker eller skriver om ett visst fenomen på ett visst sätt enligt en viss förståelse (Winther Jörgensen & Phillips 2000 s. 12). Detta kan förstås som att våra problemframställningar skapas i en diskurs, d.v.s. produceras i ett slags mönster av språkhandlingar och förgivettaganden kring ett socialt fenomen som utgör en ram för vad som är möjligt att säga och tänka om det (Bacchi 2009 s. 35). Ett sådant mönster, eller diskurs, kan vara centrerat kring exempelvis ett specifikt område såsom ett yrke, ett bredare fenomen som exempelvis “politik” eller “konst”, eller politiska idétraditioner som till exempel nyliberalism (Hall 2012 s. 109).

Nyliberalismen har beskrivits som det dominerande tankesättet i många regeringar och styrningssammanhang under 1990-talet och framåt (Bacchi 2009 s. 276), och som en högerorienterad politik med vissa utmärkande egenskaper som exempelvis marknadslogik och kostnadseffektivitet (Hall 2012 s. 32). En nyliberalistisk diskurs kan utifrån resonemanget ovan alltså producera de problematiseringar av samhällsfenomen som är i enlighet med de egna värderingarna, och genom att dessa problemframställningar sedan används och förstås på det sättet reproduceras diskursen. Utifrån en sådan förståelse kan problematiseringar sägas styra oss (Bacchi 2009 s. 25), eftersom de påverkar den förda politiken och reproducerar uppfattningar om vad som är rätt, fel, sant, falskt, önskvärt och överhuvudtaget möjligt eller värt att lyft fram på olika fält.

1.2 Myndigheter som kommunikativa aktörer

Denna styrning genom problematiseringar sker exempelvis när styrande aktörer, exempelvis statliga myndigheter, skapar policyer och i övrigt bedriver sin verksamhet, alltså när de producerar kunskap i enlighet med sin problematisering (Winther Jörgensen & Phillips 2000 s. 20). Offentliga förvaltningsmyndigheter i Sverige har ett uppdrag från regeringen, där det ofta ingår att informera och kommunicera med allmänheten (Regeringen). Denna externa kommunikation sker på flera olika sätt, som genom exempelvis postutskick, personliga möten, via sociala medier och reklamkampanjer på stan, i tv och i radio. Kommunikationens budskap får alltså stor spridning via myndighetens produktion av text, och dessa språkhandlingar myndigheten gör blir en reproduktion av den diskurs kommunikationen producerats i (Winther Jörgensen & Phillips s. 20).

De problemframställningar myndigheten reproducerar, och den diskurs som möjliggjort dem, reproduceras alltså i kommunikationen även om det inte är myndighetens intention (Bacchi 2009 s. 30). Om problemframställningen exempelvis är formad i kontexten av en nyliberalistisk diskurs kan de förgivettaganden som är utmärkande för nyliberalismen forma vad som identifieras som problematiskt, vilket genom myndighetens position sprids och produceras som sanning. Vilken problemframställningen i myndigheters arbete är, och varför just den

framställningen producerats, har alltså stor betydelse för hur de som tar del av kommunikationen uppfattar världen, exempelvis vilka samhällsrelaterade fenomen som uppfattas som problematiska och om personer uppfattas i första hand som exempelvis medborgare eller kunder, kollektiv eller individ (Hall 2012 s. 111).

1.3 Pensionsmyndighetens kommunikation

Pensionsmyndigheten är en av de myndigheter i Sverige med ett uppdrag att informera allmänheten om sin verksamhet. För att uppfylla sitt uppdrag har myndigheten utöver individuell kommunikation under flera år arbetat med informationskampanjer som sprids i massmedia (Pensionsmyndigheten 2017b). Informationskampanjen som togs fram 2018 blev mycket uppmärksam på olika sätt. I sin mätning av hur kampanjen mottagits konstaterar Pensionsmyndigheten via reklambyrån Scream att många som tog del av den tyckte den var tydlig, rolig och hade ett bra eller viktigt budskap (Scream/Pensionsmyndigheten 2018). De negativa kommentarerna berörde främst estetiska saker som exempelvis musiken, men en del var kritiska av andra skäl: "Den känns som ett hån. Pensionspengarna kommer inte att räcka" och "Den sätter mycket press på mig som arbetsökande och som varit sjukskriven mycket" är två av kommentarerna som lyfts fram i kampanjmätningen (Scream/Pensionsmyndigheten 2018).

Myndighetens uttalade målsättning med kampanjen var att stärka individers självförtroende och hjälpa individer att göra pensionen mer förutsägbar (Pensionsmyndigheten 2015 s. 5). Varför uppfattar vissa budskapet i kampanjen då som något helt annat? Oavsett vad Pensionsmyndighetens intention med kampanjen var reproduceras vissa problematiseringar till följd av den diskurs kommunikationen producerats i. Att studera vilka dessa problemframställningar är och den diskurs som möjliggjort dem kan problematisera kommunikationen i dess diskursiva sammanhang och ge en tolkning av de effekter för olika sociala grupper detta ger upphov till.

2 Syfte och frågeställning

Syftet med den här studien är att problematisera vilka förgivettaganden om världen, och i förlängning vilken diskurs, som möjliggjort och format Pensionsmyndighetens externa kommunikation. Genom min problematisering ämnar jag driva två centrala argumentationslinjer. Den första är att Pensionsmyndighetens kommunikation till stor del utgörs av, och bidrar till att reproducera, en nyliberalistisk diskurs. Jag kommer att identifiera och argumentera för var uttryck för denna diskurs finns i materialet. Den andra argumentationslinjen jag kommer driva är att kommunikationen, på grund av sin utformning i enlighet med en nyliberalistisk diskurs och de förgivettaganden som präglar den, får effekter som missgynnar vissa sociala grupper. Jag kommer alltså att argumentera för att de identifierade problemframställningarna bidrar till olika effekter, inte att det är Pensionsmyndighetens avsikt att göra det.

De vägledande frågeställningar som jag arbetar efter i min studie är:

På vilka sätt är Pensionsmyndighetens externa kommunikation en del av och ett uttryck för en nyliberalistisk diskurs? Vilka förgivettaganden formar kommunikationen? Hur kan detta sägas missgynna olika samhällsgrupper?

Här vill jag förtydliga att det inte är en del av mitt syfte att ge argument för att myndigheten bör kommunicera på något visst sätt, utan enbart att problematisera kommunikationen utifrån en kritisk, poststrukturalistisk och socialkonstruktivistisk tolkning och utifrån den belysa olika möjliga effekter. Min studie har alltså potentialen att fungera som underlag till normativa studier, men har i sig uteslutande en problematiserande, blottläggande och reflekterande ambition som riktar sig mot Pensionsmyndighetens externa kommunikation och undersöks via informationskampanjen med det fiktiva musikbandet Riskgruppen.

3 Val av fall

3.1 Riskgruppen

Fallet jag kommer att analysera är den informationskampanj Pensionsmyndigheten lanserade 2018 med den fiktiva rockgruppen "Riskgruppen" i centrum. Kampanjen var en del i en större informationssatsning myndigheten gjorde i samband med det årets utskick av de orange kuverten

och består i stora drag av att bandet Riskgruppen presenteras via en mockumentär i tre delar samt en musikvideo och en hemsida (Riskgruppen). I musikvideon framför gruppen en låt med information om vikten av att ha koll på sin pension, särskilt om en är en del av en så kallad "riskgrupp", d.v.s. de sociala grupper som av Pensionsmyndigheten identifierats ha stor risk att få en låg pension (Pensionsmyndigheten 2015 s. 6). Medlemmarna i det fiktiva bandet riskgruppen är var och en representanter för en sådan riskgrupp. Exempelvis har någon tagit ut mycket föräldraledighet, någon har arbetat deltid större delen av sitt yrkesverksamma liv och ytterligare någon är egenföretagare. Alla har de en sak gemensamt: tidigare har de inte tänkt på pensionen, men nu när de fått upp ögonen för att de i dubbel bemärkelse är en del av en "riskgrupp" vill de bidra till att få andra i riskgrupper att förstå att det är upp till var och en att ta ansvar för sin pension och tänka över de livsval som påverkar den, samt att det inte är särskilt krångligt att göra detta.

3.2 Material

Materialet jag analyserar består av tre typer av dokument: policydokument, kampanj-briefs och olika former av slutprodukten av kampanjen Riskgruppen. De olika dokumenten är alla del i något led av Pensionsmyndighetens externa kommunikation, från policy till beställning till slutprodukt. Policydokumentet är myndighetens kommunikationsstrategi för perioden 2015-2020 och berör exempelvis myndighetens mål och inriktningar med sin kommunikation (Pensionsmyndigheten 2015). Kampanj-briefen innehåller myndighetens instruktioner till reklambyrån som tagit fram kampanjen, exempelvis vad som ska lyftas fram och vad målen för kampanjen är (Pensionsmyndigheten 2017a). Kampanjmaterialet, alltså slutprodukten, består som nämnts tidigare av en hemsida med kortare presentationer av medlemmarna, en musikvideo, en låttext samt tre stycken kortare filmer i genren mockumentär, d.v.s. fiktiva filmer som är gjorda för att likna en faktadokumentär (Riskgruppen, Mockumentär 1, Mockumentär 2, Mockumentär 3).

I analysen kommer jag att behandla samtligt material som en del av mitt forskningsobjekt och forskningsfrågorna kommer att ställas till materialet som helhet. Trots dokumentens olika

karaktär har jag valt att inte göra skillnad mellan dem i analysen eftersom jag förstår dem som formade i enlighet med samma problematiseringar. Visserligen har texterna olika tänkta läsare, från medarbetare till affärspartners till medborgare, och fyller olika funktioner på så vis att avsändaren haft olika intentioner med texterna som exempelvis att ge instruktioner om ett arbete till att guida och hjälpa. Även om detta är värt att ha i åtanke under arbetets gång är det inte avgörande för mina analysfrågor eftersom det jag söker inte är aktörens egna intentioner eller motiv, utan det som "ligger bakom" och skapat dem, d.v.s. diskursen och dess förgivettaganden.

3.3 Relevans

3.3.1 Individuell och strukturell relevans

Min primära anledning till att studera fallet är att det berör en statlig myndighets verksamhet vars kommunikation och policys påverkar i stort sett alla människor i samhället. Alla medborgare i Sverige, och personer som uppehåller sig i Sverige men inte är medborgare, kan sägas påverkas av hur diskursen kring pensionssparande produceras och vems ansvaret för pensionen menas vara eftersom detta får reella, materiella konsekvenser såsom hur mycket pengar olika människor kan få ut att leva på när de inte längre kan arbeta. Jag ser studien som relevant i det här sammanhanget eftersom den producerar en typ av kunskap eller tolkning som kan utgöra en del av en förståelse av politiken kring pensioner vilket kan vara av vikt för de människor som berörs av den, d.v.s. människor bosatta i Sverige som någon gång kommer behöva hjälp att försörja sig i gammal ålder.

Vidare kan analysen fungera som underlag till den aktuella debatt och opinionsbildning kring pensionssystemet utformning som pågår. Forskning visar exempelvis att det finns strukturella skillnader gällande vilka sociala grupper, exempelvis kvinnor, som får ut hög respektive låg pension (Regeringskansliet 2016). Trots skillnaderna för personer av olika kön i exempelvis arbetslivet är pensionssystemet "könsneutralt" utformat och tar alltså inte dessa skillnader i beräkning, vilket får följden att systemet inte genererar jämlika pensioner (Regeringskansliet 2016 s. 1). Tankesmedjan Katalys menar att pensionssystemet gör det omöjligt för exempelvis många kvinnor och utrikesfödda som inte vistats i Sverige länge att någonsin få en likvärdig

pension till den idealtyp systemet är anpassat efter, och att systemet bör förändras (Katalys 2017 s. 23). Regeringen å andra sidan lyfter fram att de är medvetna om skillnaderna och att en anpassning till dem snarare skulle cementera ojämlikheterna i arbetslivet (Regeringskansliet 2016 s. 1). I ljuset av denna pågående stridighet blir min studie relevant som potentiellt underlag som kan användas för en bredare förståelse kring vilka problem som får ta plats och inte på området, och vad det kan få för effekter för olika grupper.

Att problematisera de förgivettaganden om världen som reproduceras och möjliggör vissa problemframställningar inom myndighetens externa kommunikation kan alltså sägas vara en relevant forskningsuppgift eftersom det berör människor både i egenskap av individer och som tillhörande olika sociala grupper. På ett mer statsvetenskapligt konkret plan kan studien bidra till forskningsfältet om myndigheters kommunikation.

3.3.2 Tidigare forskning om myndigheters kommunikation

Myndigheters roll och hur de kommunicerar är ett populärt forskningsämne som har behandlats ur många olika synvinklar, från exempelvis rent textfokuserade studier utifrån sådant som “myndighetskommunikationens textkultur” och klarspråksarbete (Nyström Höög 2009), till problematiseringar av politiska influenser eller strömningar som är mer i linje med min analys. Patrik Hall undersöker exempelvis ett universitetssjukhus kommunikation och problematiserar vad som kan ha format den (Hall 2012). En liknande studie undersöker hur en myndighets kommunikation kan sägas ha marknadsiserats, alltså utformats mer och mer efter marknadslogik (Deverell & Wagnsson 2016 s. 289). Min ambition är att bidra till detta forskningsfält om myndigheters kommunikation med mitt fokus på att problematisera hur diskurser och dess förgivettaganden kan förstås som avgörande för hur problem framställs i Pensionsmyndighetens externa kommunikation, som jag genom kvalitativ textanalys kopplar till en nyliberalistisk diskurs. Jag gör alltså inga anspråk på att fylla i ett tidigare utforskat ämne, utan vill bidra kumulativt till kunskapen om myndigheters kommunikation och idén om diskurser som avgörande för deras utformning.

4 Teori

4.1 Teorianknytning

Jag kommer att anknyta min studie till två teoretiska sammanhang. Först kommer jag att redogöra för den vetenskapliga idétradition som min studie bygger på. Min metod och de resonemang kring diskursanalys jag kommer att ta upp nedan grundar sig alla i poststrukturalistisk och socialkonstruktivistisk idétradition. Som jag kommer att beskriva mer utförligt nedan kommer jag att lägga särskild vikt vid de element i metoden och teorin som berör diskurs. Diskursanalys, både som teori och metod, går inte att separera från de poststrukturalistiska och socialkonstruktivistiska idétraditionerna eftersom deras upplägg bygger på ontologiska och epistemologiska premisser som traditionerna etablerar (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 10). En del av den här anknytningen utgörs av en beskrivning av hur begreppet "diskurs" definieras och avgränsas i denna studie. Jag kommer också att anknyta till ett teoretiskt resonemang om vad som kan sägas känneteckna och utgöra centrala delar av nyliberalismen för att underbygga mitt resonemang om hur mitt fall är uttryck för och reproducerar en nyliberalistisk diskurs.

4.2 Poststrukturalism och socialkonstruktivism

De centrala ontologiska och epistemologiska premisser som den poststrukturalistiska och socialkonstruktivistiska teoribildningen anammar berör förståelsen av kunskap, verklighet och språk (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 11). Kunskap förstås som producerad, alltså som icke-självklar och subjektiv. Detta gäller också i grunden för förståelsen av verkligheten: den ses som flytande och föränderlig i förhållande till tid och kultur. Vi, i egenskap av aktörer, har vissa förståelser av verklighet och kunskap, men förstår samtidigt att de är skapade av oss och betingade av våra upplevelser, normer, historia och kultur. Det centrala är alltså dels att kunskap och verklighet är subjektiva och flytande begrepp, samt att de är konstruerade av oss samhällsliga aktörer (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 12).

Synen på språk är kopplad till de andra vetenskapliga premisserna. Språket anses i varierande grad inom idétraditionerna vara det verktyg vi använder för att producera kunskap och verklighet. Det är också en central premiss att språket ses som strukturerat i olika mönster där det ges olika betydelser, att det inte finns en fast eller given betydelse utan att språket både är producerat av oss på olika sätt i enlighet med våra olika förståelser och dessutom i sig producerar dessa betydelser och därmed reproducerar dem som kunskap eller verklighet (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 18).

Dessa grundläggande, definierande drag är en förenkling av det idétraditionerna har gemensamt. De båda teoribildningarna har definierats och använts på olika sätt, exempelvis hävdas det både att den ena har sina rötter i den andra eller att den ena är en bredare beteckning som den andra är en del av o.s.v. (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 12). Teoribildningarna tjänar här syftet att presentera de grundläggande epistemologiska och ontologiska premisser som utgör grunden för användningen av de teorier och den metod jag använder. Den gemensamma värdegrunden nyanseras av Bacchi när hon redovisar dem som skilda i sin teoribakgrund till sin metod. Det är tydligt att de, trots allt de har gemensamt, kan sägas lägga tyngdpunkten i sina resonemang på olika saker vilket har format WPR-metoden på olika sätt (Bacchi 2009 s. 264-265).

Socialkonstruktivismen lägger tyngdpunkten på att teoretisera att sådant som ofta tas för givet i samhället egentligen inte har en fast betydelse som är förutbestämd av naturen, utan är en social konstruktion (Bacchi 2009 s. 264). Poststrukturalismen menar Bacchi fokuserar mer på politiken som finns inblandad när detta meningsskapande och kategoriserande görs (Bacchi 2009 s. 265). Poststrukturalismen ses alltså här som något som byggts ur en socialkonstruktivistisk idé: grundtanken om samhällsliga fenomen som konstruerade accepteras och fokus skiftar till att teoretisera hur detta sker politiskt, vilka politiska visioner och handlingar som är kopplade till skapandet av vissa samhällsliga fenomen istället för andra. Sammantaget är poststrukturalismen och socialkonstruktivismen det fundament som WPR-metoden står på och den teoretiska grund som min studie utgått ifrån för att problematisera kommunikation utifrån diskurs.

4.2.1 Definition av diskurs

En central del av min frågeställning berör på vilka sätt Pensionsmyndighetens kommunikation är uttryck för och en del utav en diskurs. Det är inte oproblemiskt eller enkelt att definiera och avgränsa en diskurs, men det låter sig göras “strategiskt i förhållande till forskningens syfte” (Winther Jörgensen & Phillips s. 137). Avgränsningen är alltså gjord till förmån för min studie, men är inte utan grund: jag kommer att stödja “rimligheten” i avgränsningen (Ibid.), genom nedanstående resonemang med anknytning till flera teoretiska resonemang om såväl nyliberalism som diskurser. Vidare är begreppet “diskurs” i sig brett och har många olika definitioner. I den här uppsatsen förstår och använder jag diskurser i enlighet med Patrik Halls definition i boken “Managementbyråkrati – organisationspolitisk makt i svensk offentlig förvaltning” och den definition Bacchi presenterar i samband med sin metod “What’s the problem represented to be?” (WPR).

Halls definition lyder: “Diskurser är systematiska, språkliga representationer, kategoriseringar och definitioner av verkligheten med normgivande betydelse” (Hall 2012 s. 109). Här fångas alltså diskurser in både som ett slags avgränsning och uppräknings av vissa språkliga handlingar och som en särskild tolkning av verkligheten. Bacchis definition lyder: “Discourses are socially produced forms of knowledge that set limits upon what it is possible to think, write or speak about a “given social object or practice”” (Bacchi 2009 s. 35). Bacchi understryker att diskurser både är de språkliga handlingar som utgör dem (Bacchi 2009 s. 35) och det som hon sammantaget kallar “konceptuell logik”, d.v.s. antagna “kunskaper” som är normer, värderingar och förgivettaganden (Bacchi 2009 s. 5, s. 7). I likhet med Hall använder Bacchi begreppet “diskurs” som både avgränsande och som ett sätt att tolka verkligheten eller kunskap, med tillägget att dessa är socialt producerade och även att de avgör vad som är möjligt. Halls definition går inte in på att diskurser avgränsar möjligheter att se på verkligheten, utan fokuserar mer på att de är uttryck för ett visst sätt att se på verkligheten.

Definitionerna är snarlika och förstår diskurser i enlighet med de poststrukturalistiska och socialkonstruktivistiska idétraditionerna: som mönster som bildas av och reproducerar både

språkliga handlingar och mer abstrakta, bakomliggande förgivettaganden. De bildar tillsammans en bra förståelse för vad jag ämnar fånga upp i min analys: hur kommunikationen genom språkliga handlingar och bakomliggande förgivettaganden utgör och utgörs av en viss struktur samt hur den begränsas av denna struktur och vad det får för konsekvenser.

4.3 En nyliberalistisk diskurs

Kristina Boréus beskriver vikten av att kunna känna igen ideologier för att kunna säga någonting om när och hur de “sätter sin prägel på språk och centrala politiska begrepp” (Boréus 1994 s. 68). För detta syfte har hon tagit fram en idealtyp av nyliberalism, alltså ett slags sammanställning av kärnpunkterna som är gemensamma för olika framträdande nyliberala tänkare. Jag kommer inte att göra anspråk på att ge en heltäckande bild av nyliberalismen eller ge en absolut definition av allt en nyliberalistisk diskurs kan innehålla, men kommer på ett liknande sätt till Boréus beskriva vad jag kommer att leta efter, eller hur jag kommer att känna igen uttryck för en nyliberalistisk diskurs i mitt material. Jag har valt tre av de hörnstenar Boréus inkluderar i sin idealtyp av nyliberalismen: den fria marknaden, individualism och idén om den ekonomiska människan. Enligt Bacchis terminologi är de här tre hörnstenarna den “konceptuella logik”, alltså de värderingar och förgivettaganden om världen, som jag identifierar som utmärkande för en nyliberalistisk diskurs (Bacchi 2009 s. 5).

Den fria, kapitalistiska marknaden, en modell baserad på fri handel och konkurrens, beskrivs som kärnan i nyliberalismen (Boréus 1994 s. 80). Marknadsmodellen konkurrerar med staten, men ses som överlägsen och kan enligt nyliberalismen med fördel överföras till exempelvis det politiska systemet och bör överlag ges större utrymme. Många fördelar och positiva effekter tillskrivs den fria marknaden, bland annat att den möjliggör mer frihet och valfrihet för “kunden” (Boréus 1994 s. 81). Den grundläggande marknadslogiken som alltså utgör en stor del av nyliberalismens idétradition kan ta sig uttryck i hänvisning till exempelvis kundretorik, valfrihet, konkurrens, marknadslösningar m.m.

Vikten av individens roll och individens rättigheter gentemot kollektivet är en annan central del av nyliberalismen (Boréus 1994 s. 82). Individen bör enligt nyliberalismen vara utgångspunkten för resonemang kring rätt och fel, lämpligt och olämpligt. Även här är valfrihet centralt, individens rätt att välja och inte tvingas eller styras av kollektivet. En utgångspunkt som ytterligare understryker den nyliberala individualismen är idén om att samhället inte består av klasser som står i motsättning till varandra, utan endast av individer som agerar obundna (Boréus 1994 s. 88). Den tredje idén, om den ekonomiska människan, går ut på att varje individ antas agera rationellt och i enlighet med sina egenintressen (Boréus 1994 s. 83).

Dessa tre grundläggande antaganden eller värderingar sammanfattas av Hall när han beskriver liberalismen som diskurs. Hall använder alltså det bredare begreppet liberalism, men det innefattar de grundstenar av nyliberalism som getts ovan. Ett exempel som ges är definitionen av allmänheten som en marknad bestående av individer i egenskap av kunder istället för en kollektiv gemenskap (Hall 2012 s. 111). Idén om individen som utgångspunkt problematiseras vidare genom att ta upp att individen också blir "det primära objektet för styrning" (Hall 2012 s. 111). Utifrån Bacchis, Halls och Boréus resonemang konceptualiserar jag alltså en nyliberalistisk diskurs: som en socialt producerad kunskap som skapar förutsättningarna och ramarna för vad som är, och inte är, möjligt att tänka, skriva och tala om, som har skapats och fortsätter att skapas i enlighet med en nyliberalistisk idétradition med vissa utmärkande värderingar, d.v.s. individualism, marknadslogik och rationell egen nytta.

5 Metod

5.1 Kvalitativ textanalys

Min ambition att tolka och problematisera kommunikationen och dess förhållanden som en del av en nyliberalistisk diskurs kommer jag att genomföra genom en diskursorienterad, kvalitativ textanalys (Bergström & Boréus 2018 s. 34), eller med andra ord en sorts diskursanalys. Som jag nämnt tidigare innebär en sådan diskursanalys att jag inte ämnar analysera motiven hos avsändaren utan de diskursiva mönster som producerar vissa förhållanden och reproduceras av de olika texter eller språkhandlingar som utgör diskursen

(Ibid. s. 35). Jag har utifrån detta diskursfokus valt en konkret metod, WPR-metoden, som tillåter mig att analysera materialet på djupet, kvalitativt, utifrån ett antal forskningsfrågor som inriktar sig på de förgivettaganden och sociala strukturer som till viss del utgör diskursen. WPR-metoden är ursprungligen framtagen för att studera policys, men går att applicera på flera olika texttyper såsom jag gjort (Bacchi 2009 s. 20). Jag applicerar ingen särskild teori eller metod för att analysera de olika materialen utan håller mig till samma principer av texttolkning och diskursanalys för samtliga eftersom jag definierar även mockumentärerna som text.

5.1.1 Min position som forskarsubjekt

Att göra en socialkonstruktivistisk analys, d.v.s. en analys som utgår ifrån att verkligheten är skapad av sociala aktörer och att vad som är "sant" produceras av exempelvis diskurser, medför ofrånkomligen vissa problem gällande de "sanningar" forskaren själv skapar eller tar för givet (Winther Jörgensen & Phillips 2000 s. 28-29). Jag har under arbetets gång, för att göra en så fruktbar analys som möjligt, strävat efter att vara medveten om mitt deltagande i det samhälle och den diskurs jag analyserar (Ibid.). Andra forskare med andra utgångspunkter hade dock kunnat komma fram till andra tolkningar. Den analys och de resultat jag producerar här ska alltså förstås som en tolkning, gjord utifrån min position, som kan ses som ett bidrag jämsides övriga tolkningar (Ibid.).

5.2 What's the problem represented to be?

För att besvara mina frågeställningar kommer jag att använda Carol Bacchis metod "What's the problem represented to be?", en alternativ och kritisk policyanalys (Bacchi 2009 s. xv). Metoden är framtagen för att i enlighet med de mer kritiska verklighets- och kunskapspremissor som presenterats ovan kunna studera materialets implicita problemframställning samt den konceptuella logik som möjliggör dessa representationer. Anledningen till att jag valt WPR-metoden är att den möjliggör en granskning av materialet som fokuserar på de diskursiva tendenser och normstrukturer som jag är intresserad av i den här studien. En mer traditionell policyanalys fokuserar på sådant som aktörernas intentioner, materialets output eller hur väl processen från policy till politik översatts. WPR-metoden intresserar sig inte för detta utan har

som huvudmål att avtäcka vad som möjliggör materialets utformning genom att identifiera och problematisera vilken problemframställning materialet har, vilka förgivettaganden som möjliggjort den och hur detta påverkar olika sociala grupper. Fokus ligger alltså på språket som används och den bakomliggande konceptuella logik som har påverkat och möjliggjort för aktörerna att formulera problemet på ett visst vis (Bacchi 2009 s. 7).

5.2.1 Fyra frågor

Bacchi presenterar flera olika analytiska verktyg inom en ram som utgörs av frågor som används för att analysera materialet. WPR-metoden passar min utformning väl eftersom Bacchi lägger stort fokus vid diskursanalytiska verktyg för att nå svaren på de olika frågorna. För att använda analysmodellen effektivt i enlighet med min frågeställning har jag valt ut de fyra frågor som har mest fokus på diskurs och förgivettaganden och anpassat dem till konkreta frågor att applicera på mitt material. De övriga två frågorna har exkluderats eftersom de fokuserar på sådant som inte är lika relevant för min frågeställning och för att möjliggöra att så mycket plats som möjligt i studien ges till de frågor som bäst svarar mot syftet. De fyra frågor jag kommer att centrera min analys kring är:

1. Vad framställs problemet vara i Pensionsmyndighetens externa kommunikation?
2. Vilka förgivettaganden ligger bakom den här framställningen av problemet?
3. Vad problematiseras inte genom kommunikationens problemframställning? Är det möjligt att framställa problemet på ett annorlunda sätt?
4. Vilka effekter produceras av kommunikationens problemframställning?

Den första frågan identifierar och klargör vilka de centrala problemframställningarna i kommunikationen är. Det är inte aktörens uttalade problemformulering, intention eller bias som söks, utan snarare den syn på problemet som finns inom problemframställningen (Bacchi 2009 s. 5). Problemframställning förstås alltså i enlighet med poststrukturalismen och socialkonstruktivismen som skapad i ett diskursivt sammanhang av normer och förgivettaganden (Bacchi 2009 s. 7).

Den andra frågan använder de problemframställningar som identifierats och söker finna de förgivettaganden som möjliggjort dem (Bacchi 2009 s. 5). Bacchi presenterar här de tre diskursanalytiska verktygen binärer, nyckelord och kategorier (Bacchi 2009 s. 7). Binärer är ett slags motsatspar med inbördes hierarki. Att identifiera vilka binärer som finns i kommunikationen gör det möjligt att se hur det framställda problemet förenklats genom att sociala fenomen presenteras i termer av positivt och negativt (Bacchi 2009 s. 7). Om ett fenomen värderas positivt, värderas dess motsats i binärer negativt och skapar en enkel verklighet att förhålla sig till. Kategorier syftar här till att se hur exempelvis människor kategoriseras, d.v.s. tilldelas en klass eller grupp såsom "skattebetalare" eller "ungdom" (Bacchi 2009 s. 9). Vilka kategorier som väljs, och inte väljs, kan visa vad som ses som möjligt och/eller lämpligt och vad som inte gör det, samt möjliggöra en problematisering av vilken grupp som framställs som ansvariga för problemen.

Den tredje frågan används för att kritiskt granska vad som på grund av den bakomliggande diskursen inte ryms i problemframställningen. Här problematiseras den begränsning som den andra frågan identifierar, exempelvis genom att analysera vad som faller utanför de binärer och kategorier som problemframställningen har (Bacchi 2009 s. 12). Här används alltså de diskursiva verktygen igen, eftersom de kan klargöra dels vad som värderas negativt och vad som inte tas med i problemframställningen. Att problematisera vad som i kommunikationen *inte* är problemet gör dels problemframställningen tydligare och dels blir det möjligt att börja se vad som skulle kunna bli följderna av en viss problemframställning. Den fjärde frågan fokuserar på detta genom att se vad begränsningen och "tystnaderna" får för påverkan för olika sociala grupper. Bacchi talar här om diskursiva, subjektifierande och levda effekter (Bacchi 2009 s. 15). I samband med WPR-metoden definieras begreppet effekter inte som någon kausal effekt av orsak och verkan eller ett resultat i form av en viss absolut output efter en viss implementering, utan effekterna som beskrivs här förstås som mer subtila tolkningar av de "sanningar" som produceras (Bacchi 2009 s. 15). Det görs alltså inga anspråk på objektivitet, utan i enlighet med den poststrukturalistiska traditionen tas en kritisk, kvalitativ tolkning fram av ett specifikt fenomen.

De fyra frågorna är centrerade kring diskursanalys och har valts för att dels utgöra ett konkret verktyg för att besvara min frågeställning och dels fokusera analysen kring en nyliberalistisk diskurs med vissa utmärkande drag. I teoriavsnittet nämndes att diskursanalys spänner över både teori och metod, vilket syns i analysen eftersom en del av teoriansknytningen är själva användandet av diskursanalysen på det sätt jag specificerat ovan. Detta ser jag som en möjlighet att göra djupdykningar och en närmare läsning av de olika beståndsdelarna i den konceptuella logiken i diskursen: individualisering, marknadslogik och rationell egennytta. Genom analysen kommer jag att anknyta till de presenterade teoretiska resonemangen om en nyliberalistisk diskurs som utarbetats med resonemang från Bacchi, Hall och Boréus. Den poststrukturalistiska och socialkonstruktivistiska aspekten av teorin används genom WPR-metoden och min forskningsstrategi överlag.

6 Analys

6.1 Vad framställs problemet vara i Pensionsmyndighetens externa kommunikation?

I Pensionsmyndighetens kommunikation har jag identifierat två huvudsakliga problemframställningar som berör i) individers kunskaps- och intressnivåer och ii) individers beteenden. Enligt min tolkning är de uttryck för en nyliberalistisk diskurs genom att det dels är tydligt att individen är mittpunkten av problemframställningarna och dels att det finns flera uttryck i materialet som jag tolkar som producerade i enlighet med marknadslogik och rationell egennytta, såsom exempelvis synen på Pensionsmyndigheten som stöd för konsumenter och idén om lönearbete som ett valfritt beteende.

6.1.1 Individers kunskaps- och intressnivåer

Den första problemframställningen jag uttolkat är att individers kunskaps- och intressnivåer gällande sin pension är låga. Exempelvis påpekas det flera gånger i policyn att Pensionsmyndigheten är en aktör som oberoende av kommersiella intressen finns till för att

hjälpa den individuella konsumenten (Pensionsmyndigheten 2015 s. 4, 5, 6). Lösningen som presenteras är alltså att individer ska få hjälp av myndigheten att sätta sig in i, diskutera och påverka sin pension och ställning som konsument, vilket stödjer tolkningen att problemframställningen är att individer inte sätter sig in i, diskuterar och påverkar (Bacchi 2009 s. 3).

I policyn för Pensionsmyndighetens kommunikation står också: “De viktigaste utgångspunkterna när vi kommunicerar är dels forskning som visar att de flesta individer inte agerar ”rationellt” i finansiella frågor och att de varken kan eller vill välja. Därför behöver de bli pekade i en riktning som är till fördel för dem som konsumenter.” (Pensionsmyndigheten 2015 s. 5). Ur detta citat uttolkar jag tre saker: att individen definieras dels som konsument och dels som den aktör verksamheten ska inrikta sig på, samt att konsumenten varken har kunskap om hur de ska agera fördelaktigt eller tillräckligt med intresse för att ta reda på det. Benämningen “konsument” visar den nyliberala diskursens marknadsideal, vilket kommer diskuteras mer i följande avsnitt. Inriktningen på den enskilda individen menar jag synliggör den nyliberala diskursens förgivettagande kring individualism, dels genom att producera en syn på individen som den aktör som ska hjälpas, men också implicit styras. Formuleringen att individen ska bli “pekad i en riktning” tolkar jag i enlighet med Halls resonemang om självstyre och ökat individuellt ansvar vara ett tecken på den nyliberala diskursens individualism eftersom det implicit innebär att individen själv ska agera och styra sitt liv, men få hjälp av myndigheten att agera på det viset (Hall 2012 s. 115).

Individualismen, som utgör en del av den nyliberalistiska diskursens konceptuella logik, är synlig inte bara i ovanstående citat utan genom hela policyn. Fraser såsom individens behov, individens förutsättningar, individens livssituation, individens självförtroende o.s.v. är talande för detta (Pensionsmyndigheten 2015 s. 4, 5, 6). Särskilt fokuset på individens självförtroende, som också är ett av målen som uttrycks i briefen för kampanjen, tolkar jag som talande för problemframställningen (Pensionsmyndigheten 2017a). Individen förväntas agera självständigt i systemet och navigera vilka beslut som är fördelaktiga, vilket kräver individuellt självförtroende.

Ett sådant fokus hade inte varit relevant om inte problemet framställts beröra individuell kunnighet och intresse, självförtroendet ses som centralt för att det skulle öka kundens möjlighet att “ta sig an” frågorna kring pensionen.

Att fokus ligger på karaktärerna som individer snarare än grupprepresentanter i kampanjmaterialet tolkar jag också som ett uttryck för en nyliberal diskurs individualism. Exempelvis ägnas stor plats på hemsidan åt att presentera medlemmarna utifrån sådant som musiksmak, position i bandet, när de personligen loggade in på myndighetens hemsida första gången och liknande information (Riskgruppen). Även låttexten är centrerad kring formuleringar som “framtiden är min, den ska bli din, så logga in” (Riskgruppen), vilket också tyder på problemframställningens koppling till individens ansvar att ta ett aktivt intresse och skaffa sig kunskap om sin pension.

Utöver individualismen uttolkar jag den nyliberalistiska diskursens konceptuella logik egennyttan som reproducerad genom problemframställningen om individers kunskap- och intressenivåer. Karaktärerna framställs som tidigare okunniga om pension och beskriver på flera ställen hur tråkigt det är eller att de upplevt det som någon annans uppgift att se till deras pension. En karaktär säger exempelvis “Man tänker väl inte på pensionen direkt, när man är tjugotvå. Och riktigt nu heller när jag är fyrtiosju då” (Mockumentär 2). Karaktären har alltså inte agerat i enlighet med den nyliberalistiska diskursens konceptuella logik rationell egennyttan, eftersom han har inte agerat på ett för honom som konsument fördelaktigt sätt, vilket framställs som en del av problemet.

6.1.2 Individers beteenden

Den andra dominerande problemframställningen jag uttolkat är att individer av olika anledningar väljer att agera på sätt som inte främjar deras ekonomiska intressen, alltså att problemet är att det är individers ansvar att bete sig på vissa sätt, d.v.s. göra livsval med pensionen i åtanke, men att de inte tar det ansvaret. I policyn beskrivs exempelvis hur ett av målen med kommunikationen är att “berätta(r) om beteenden som har betydelse för pensionens storlek kopplade till individens

livssituation” (Pensionsmyndigheten 2015 s. 5). Här skrivs fokuset på beteenden uttryckligen ut, men det framgår även mer implicit exempelvis genom att sådant som att jobba deltid eller att ta ut föräldraledighet ett flertal gånger framställs som valfria beteenden som har en negativ inverkan på pensionen. Ett tydligt exempel på detta är när det i brieven för kampanjen konstateras att “Grundinnebörden i budskapen ska vara att hela livet räknas när det gäller intjänandet till pensionen och att det viktigaste du kan göra för pensionen är att arbeta, betala skatt och ha tjänstepension från din arbetsgivare. Svårare än så är det inte.” (Pensionsmyndigheten 2017a s. 2). Just idén om att det inte är “svårare än så” att få en bra pension genom att jobba och erhålla tjänstepension tolkar jag stödja att problemframställningen är att det är ett livsval att exempelvis ha ett jobb med bra anställningsvillkor.

Den här problemframställningen tolkar jag som producerad i sammanhanget av en nyliberalistisk diskurs på grund av dess tydliga anknytning till marknadslogik: individens plats på marknaden är i problemframställningen helt central för att pensionen ska gå att leva på efter arbetslivet och detta faktum problematiseras inte, utan reproduceras endast som givet. En del i problemframställningen är att individer *inte* gör dessa viktiga livsval, att de inte betar sig i enlighet med sina egna ekonomiska intressen. Det syns exempelvis genom att Riskgruppens olika medlemmar uttrycker sådant som att de arbetar deltid, inte för att de inte haft möjlighet jobba mer, endast att de av olika anledningar valt att inte jobba mer (Riskgruppen), vilket stödjer min tolkning av problemframställningen eftersom lönearbete och mängden lönearbete en person görs framställs som ett val.

Här tolkar jag problemframställningen som starkt präglad av den nyliberalistiska diskursens konceptuella logiker marknadslogik och rationell egennytta. Idealet är att nyttomaximera för sig själv som konsument på pensionsmarknaden, att välja arbete framför fritid och strategiskt portionera ut ledig tid så att det tar bort så lite som möjligt från “slutsumman”. En del ur lätttexten beskriver exempelvis en rad fritidsaktiviteter såsom “frossa på en bistro” och “njuta utav vistelsen” (Riskgruppen) som sådant man också kan ägna sig åt i pensionsålder om man gör vissa val under arbetslivet, implicit exempelvis att jobba mer och förhandla med arbetsgivare.

Den nyliberalistiska diskursen tolkar jag här som framträdande eftersom alla tre aspekterna den konceptuella logiken kan sägas ha format denna problemframställning: individualismen framgår i att det är individens ansvar, marknadslogiken framgår i att det är lönearbete som är nyckeln till en bra pension, och den rationella egenyttnan framgår i att det är ett val som ska göras framför andra val som exempelvis att vara ledig.

6.2 Vilka förgivettaganden ligger bakom den här framställningen av problemet?

Den bredare benämningen “nyliberalistisk diskurs” innehåller som beskrivits ovan både de språkhandlingar som reproducerar den och den konceptuella logik som präglar den, och genom den här frågeställningen bryts den konceptuella logiken i diskursen ner och kan analyseras mer djupgående genom de diskursanalytiska verktygen binärer och kategorier (Bacchi 2009 s. 7). Genom min analys uttolkar jag binärerna valfrihet - passivitet, kund/konsument - medborgare och arbete - fritid. Jag problematiserar också de givna mänskliga kategorierna som producerats i kommunikationen, vilka är småbarnsförälder, deltidsanställd, egenföretagare, personer utan tjänstepension samt de mänskliga kategorier som angavs i vissa delar av kommunikationen men inte andra såsom “grupper med andra språk än svenska” och “pensionärer som hamnar/riskerar att hamna i en ekonomiskt utsatt situation”.

6.2.1 Valfrihet - passivitet

Binären valfrihet - passivitet, med valfrihet som den positiva motsatsen till det negativa passivitet, är inte i regel varandras motsatser men ställs enligt min tolkning i kommunikationen implicit mot varandra på flera ställen. Texten till låten “Ursäkta att vi stör” som kampanjen är uppbyggd kring innehåller exempelvis ett flertal uppmaningar till mottagarna såsom “man måste ladda för imorgon”, “man måste pimpa upp sin ranson” och “checka vad som står där [i de orange kuverten]” (Riskgruppen). Det som föreskrivs som lösning på problemframställningarna är alltså aktiva handlingar som varje individ bör välja att göra, vilket framställer att välja aktiva handlingar som positivt. Den nyliberalistiska diskursen tolkar jag här återigen som synlig genom

den producerade synen på individen som ansvarig för sig själv och förgivettagandet om individens fria val.

Vidare finns det exempel på repliker som skrivits till olika karaktärer i mockumentärfilmen där jag uttolkat binären valfrihet - passivitet, såsom “Jag tycker faktiskt att det är hans uppgift att kolla upp att jag har kollat upp det [tjänstepension]” (Mockumentär 2). Karaktären säger också att “Man bor ju ändå i Sverige, man tror ju att det liksom borde sköta sig själv. Det är ju tryggt, ett tryggt land och så” (Mockumentär 2). Här syns det passiva som negativt återigen, denna gång framställt som en medborgare som litar på att staten ska se till att pensionen ordnas. Motsättningen som impliceras är inte att Sverige inte är ett tryggt land, det negativa framställs vara att passivt anta att inga egna beslut eller handlingar behövs.

Samma binär syns när en av medlemmarna som är egenföretagare pratar om att hans pension är låg för att “de” inte har satt in någon tjänstepension, men sedan medger att det är han själv i egenskap av egenföretagare som är den med ansvaret att spara undan tjänstepension (Mockumentär 2). Binären valfrihet - passivitet speglar här enligt min tolkning den nyliberalistiska diskursen genom den konceptuella logiken kring rationell egennyttia eftersom det framställs som negativt att inte agera för sin pension genom att vidta olika strategiska åtgärder såsom att förhandla med sin arbetsgivare eller sätta sig in i regelverk.

6.2.2 Arbete - fritid

Genom att ställa valfrihet och passivitet emot varandra i en dikotomi som ovan blir det alltså en fråga om individens fria val att exempelvis lönearbeta. En andra liknande binär jag uttolkat ur materialet som bygger vidare på resonemanget kring valfrihet är att allt som inte är arbete är fritid, d.v.s. något en individ väljer att ägna sig åt för att slappna av eller “njuta av livet”. Motsatsparet arbete - fritid producerar enligt min tolkning en bild av arbete som positivt och fritid som negativt, om positivt här förstås som “värdefullt” och negativt som ungefär “lättjefyllt” snarare än “oönskat”.

Karaktären som varit pappaledig säger exempelvis “Jag har ju velat ha en bra relation med mina barn och det kostar ju, man kan inte jobba lika mycket som alla andra” (Mockumentär 2). Det som producerats här tolkar jag vara en syn på arbete som något valfritt, som att det är ett val att ställa behovet att tjäna pengar i relation till önskan att vara med sina barn. Föräldraledighet produceras här någonting en person väljer för att det är någonting hen vill ägna sin tid åt för att uppnå ett personligt önskemål, en bra relation med sina barn. Ett annat exempel som talar för min tolkning är att karaktären som jobbar deltid på förskola beskriver sig genom frasen “när jag inte spelar så jobbar jag deltid” (Riskgruppen) vilket speglar binären genom arbete satt i en binär relation till ett konkret fritidsintresse.

Den nyliberalistiska diskursen menar jag reproduceras i exemplet via fokuset på och förgivettagandet om individuella möjligheter att göra olika livsval, samt speglingen av den konceptuella logiken kring marknadslogik och egennyttan via individens plats på marknaden i en binär relation till allting annat i dennes liv som vägs i relation till lönearbetet. Min tolkning är, i likhet med Bacchis resonemang om att binärer begränsar och förenklar vår syn på ett problem (Bacchi 2009 s. 7), att utan en nyliberalistisk diskurs hade synen på heltidsarbete producerats på ett annat sätt, exempelvis som en del av ett liv i ett kapitalistiskt samhälle snarare än som ett förgivettagande eller norm som alla människor antas agera i enlighet med. Marknadslogiken i den nyliberalistiska diskursen menar jag alltså här formar möjligheterna att tänka och tala om arbete och fritid.

6.2.3 Konsument/kund - medborgare

Termen för de individer som använder myndighetens tjänster är genomgående “konsument” och “kund” (Pensionsmyndigheten 2015). En konsument eller kund är någon som konsumerar, använder eller köper någonting. Relationen mellan myndighet och individ definieras i kommunikationen genom användandet av ordet “konsument”/”kund”, vilket jag tolkar som en produkt av den nyliberala diskursens marknadslogik eftersom begreppen traditionellt används i anknytning till den fria marknaden.

Även när orden konsument och kund ersatts med någonting annat kvarstår kopplingen till diskursens konceptuella logik. Exempelvis står det “sparare” och “pensionssparare” i briefen, vilket kan tolkas betyda ungefär en person som sparar till sin pension, d.v.s. använder myndighetens tjänster (Pensionsmyndigheten 2017a). Denna benämning är mer neutral men likväl definieras individen som en användare av myndighetens tjänst vilket reproducerar tanken om individen som konsument och därmed marknadslogiken. Jag tolkar dessa ordval som betydelsefulla och som uttryck för förgivettaganden kring utöver marknadslogik även individualism på grund av deras motsatsställning till begreppet “medborgare”. Riktad till ett stort kollektivt “medborgare” eller “invånare i Sverige” kunde problemframställningen sett väldigt annorlunda ut. Då definieras inte människor utifrån vilken tjänst de konsumerar eller ens utifrån sin egen situation, utan i egenskap av någon som berörs av myndighetens verksamhet eftersom den lever och verkar i samhället myndigheten är en del av.

6.2.4 Kategorier

I mockumentären identifieras av en anställd på myndigheten att rockbandet Riskgruppen är “en enda stor riskgrupp ur ett pensionshänseende” (Mockumentär 2). Karaktärerna representerar deltidsarbetare, personer utan tjänstepension, egenföretagare och föräldralediga. I policyn specificeras utöver dessa kategorier även “grupper med andra språk än svenska” och “pensionärer som hamnar/riskerar att hamna i en utsatt ekonomisk situation” (Pensionsmyndigheten 2015 s. 6). Kategoriseringen skulle kunna tolkas som ett steg bort från de nyliberalistiska förgivettaganden kring individualism och egennyttan som hittills varit utmärkande för kommunikationen, eftersom indelningen tycks utgå ifrån grupper av personer istället för individer.

Emellertid menar jag att den nyliberalistiska diskursens individualism fortfarande syns, eftersom de flesta grupper som identifierats är baserade på individuella karaktärsdrag snarare än strukturella mönster eller faktorer såsom klass, kön eller etnicitet. Personer utan tjänstepension är exempelvis inte strukturellt förenade av något annat än att de av olika anledningar inte har tjänstepension. På liknande sätt är inte egenföretagare en social grupp, utan inkluderar

exempelvis personer med såväl låg som hög inkomst. Den kategorisering som närmar sig en strukturell grund är “grupper med andra språk än svenska” eftersom personer i denna grupp med stor sannolikhet inte har bott i Sverige hela sitt liv vilket medför lägre pension via icke fullständig garantipension (Katalys 2017 s. 11), en systematisk gemensam nämnare snarare än individuell. Kategoriseringen överlag menar jag reproducerar en nyliberalistisk diskurs genom de individuella kriterierna för hur kategorierna identifierats, samt genom de alternativa kategorier som inte identifierats vilket problematiseras mer under följande forskningsfråga.

6.3 Vad problematiseras inte genom kommunikationens problemframställning? Är det möjligt att framställa problemet på ett annorlunda sätt?

I analysen via den här forskningsfrågan har jag utgått ifrån de kategorier som användes i föregående avsnitt. Jag tolkar utifrån dem kommunikationen som begränsad av en nyliberalistisk diskurs eftersom den endast möjliggör en problemframställning producerad av förgivettaganden kring individualism, marknadslogik och egennytta. Vidare problematiserar jag vad andra binärer och kategoriseringar hade kunnat bilda för problemframställning för att undersöka vad som inte ryms inom problemframställningen på grund av diskursens begränsning av vad som är möjligt. Därigenom föreslår jag kategorierna kvinnor och utrikesfödda, och använder binären valfrihet - passivitet som identifierats ovan för att tolka och nyansera vad som inte problematiseras i kommunikationen.

6.3.1 Kvinnor som kategori

Kategorierna som skapats i kommunikationen menar jag, som redogjorts för ovan, är begränsade av en nyliberalistisk diskurs och en av följderna av detta är att kategorierna är uppsatta enligt individuella kriterier snarare än strukturella. Sådana strukturella kriterier skulle exempelvis kunna vara grundade i en reflektion över vilka grupper enligt andra kriterier, som exempelvis kön eller etnicitet, som är överrepresenterade i kommunikationens kategorier: är de flesta deltidsarbetare kvinnor eller män exempelvis? Rapporten om jämställda pensioner från Regeringskansliet slår fast att den största riskfaktorn för att arbeta deltid är att vara kvinna

(Regeringskansliet 2016 s. 128). Ett annat sätt att framställa problemet hade alltså varit att problematisera riskgruppen eller kategoriseringen “kvinnor”. Utöver att risken för att vara deltidsanställd är störst för kvinnor är kvinnor dessutom strukturellt underbetalda jämfört med män och är överrepresenterade i lågavlönade yrken (Regeringskansliet 2016 s. 122, 195). Den nyliberalistiska diskursens individualism menar jag förhindrar att denna typ av kategorisering produceras i kommunikationen, eftersom det såklart finns individuella kvinnor som inte arbetat deltid eller fått låg lön.

De strukturella ojämlikheterna förbises alltså till förmån för de individuella aspekterna i enlighet med diskursens förgivettagande om individualism. Vidare begränsas möjligheten för en alternativ kategorisering av förgivettaganden kring marknadslogik som diskursen producerar, eftersom exempelvis fri konkurrens mellan individer ses som en lösning istället för exempelvis strukturella förändringar. Jag uttolkar ett antal exempel på denna begränsning i kampanjen, som exempelvis att rockgruppen består av tre män och två kvinnor. Majoriteten av personer med låg pension är kvinnor, men de utgör alltså inte majoriteten i kampanjen. Vidare är karaktären som representerar föräldralediga en man, vilket jag menar osynliggör kvinnor som kategori ytterligare eftersom de generellt är de som tar ut majoriteten av föräldraledigheten (Regeringskansliet 2016 s. 329), en verklighet som inte synliggörs i kampanjen.

6.3.2 Utrikesfödda som kategori

I policyn finns kategorin “grupper med andra språk än svenska”, som jag i föregående avsnitt identifierade som grundad i strukturella kriterier. Kategorin är dock inte representerad i kampanjens samlade riskgrupper: ingen av karaktärerna framställs prata något annat språk än svenska. Eftersom den tänkta målgruppen för kampanjen är personer “mitt i livet” (Pensionsmyndigheten 2017a s. 2) är det förståeligt varför kategorin “pensionärer” inte är representerade i gruppen, men att alla karaktärer är svenskspråkiga finns ingen uppenbar anledning till eftersom den definieras i policyn som en av de grupper med störst risk för låg pension. Min tolkning av denna diskrepans mellan policy och kampanj är att den nyliberala diskursen begränsar möjligheterna att “tala” om denna kategori i samma utsträckning som de

andra eftersom kategoriseringen bygger på en strukturell indelning snarare än en individuell. Dock tolkar jag ordvalet som fokuserar på språk som ett uttryck för individualism eftersom det, i kontrast till exempelvis ordvalet “utrikesfödda”, drar fokus bort ifrån att det gäller sociala grupper som systematiskt påverkas negativt på grund av att de inte bott i Sverige de 40 år som krävs för garantipension (Katalys 2017 s. 11). Problemet skulle här kunna framställas vara själva pensionssystemet, exempelvis att problemet är att systemets regelverk kring garantipension försvårar för utrikesfödda att leva på sin pension, om kommunikationen inte vore begränsad av en nyliberalistisk diskurs.

Min tolkning är att den nyliberalistiska diskursen via dess konceptuella logik kring individualism begränsar möjligheterna att definiera kategorier systematiskt, vilket istället exkluderar vissa grupper såsom utrikesfödda och kvinnor, och gör deras problem osynliga eller omöjliga att “tänka ut”. Detta syns exempelvis genom binären valfrihet - passivitet, eftersom förenklingen att individer kan välja antingen “att arbeta” eller “att vara passiva” förenklar och osynliggör resonemang om att exempelvis att vissa yrken är kvinnodominerade, samt att dessa yrken inte har exempelvis höga löner i samma utsträckning som andra (Regeringskansliet 2016 s. 195). En kontrast till denna förenkling hade kunnat vara binären valfrihet - icke-valfrihet, som även om den hade cementerat hierarkin att det är mer positivt att kunna välja, hade introducerat möjligheten att personer i vissa omständigheter inte kan välja, alltså inte har valfrihet. Denna möjlighet menar jag utesluts i kommunikationen genom binären valfrihet - passivitet.

6.4 Vilka effekter produceras av kommunikationens problemframställning?

Nedan kommer jag problematisera vilka diskursiva, subjektifierande och levda effekter dessa kategoriseringar, och i förlängning den nyliberalistiska diskursen som möjliggjort dem, kan få för olika sociala grupper. Jag bygger här vidare på mitt resonemang om vad som inte problematiseras och uttolkar effekterna att kvinnor och utrikesfödda blir missgynnade av problemframställningen, att kommunikationen producerar vissa karaktärsdrag som tillhörande vissa kategorier av människor och ökat individuellt ansvar istället för exempelvis en strukturell systemförändring.

De diskursiva effekterna är de “sanningar” problemframställningen producerar (Bacchi 2009 s. 92). En sådan sanning är enligt min tolkning att de problem som finns kring låga pensioner är möjliga att lösa utan att ändra pensionssystemet, eftersom det är något som kan lösas på individnivå genom livsval. Denna tolkning gör jag eftersom jag menar att genom diskursens reproducering av individualism och egennytta via kommunikationen blir det sant att det är möjligt för varje individ att agera på vissa sätt som kommer att lösa problemet med den individuella låga pensionen. Den implicita lösningen på problemframställningen angående individers beteenden, d.v.s. att individer väljer vissa livsval enligt vissa kriterier såsom rationell egennytta, tolkar jag alltså här som en producerad sanning som i förlängning omöjliggör att sanningen kan produceras vara att lösningen är exempelvis ett reviderat pensionssystem.

En annan diskursiv effekt jag uttolkat är att samhällsproblemet med låga pensioner förstås utifrån de i kommunikationen givna kategorierna. Det blir sant att “egenföretagare” och “deltidsanställda” är de grupperingar som definierar risken, och inte exempelvis “kvinnor” eller “utrikesfödda”. En diskursiv effekt av problemframställningarnas begränsning av en nyliberalistisk diskurs blir alltså att exempelvis förekomsten av nackdelar på grund av att en är kvinna eller utrikesfödd inte ses som möjlig, vilket gör att de alternativa grupperingarnas problem osynliggörs. Det strukturella som inte problematiseras inom kommunikationen som analyserades i tredje frågan syns alltså här som en diskursiv effekt. Detta leder analysen in på de subjektifierande effekterna som berör hur kommunikationen producerar möjliga subjektpositioner, d.v.s. vilka karaktärsdrag som inom diskursen tillskrivs vissa grupper, och därmed utesluter andra.

Exempelvis har vi sett i tidigare resonemang hur individer i de identifierade riskgrupperna antas vara i brist på självförtroende, inte agerar rationellt i ekonomiska frågor samt är relativt okunniga och ointresserade om pensionsfrågor. Detta är de subjektifierande effekter som kommunikationen producerar, d.v.s. det blir sant att personer i riskgrupperna har dessa egenskaper eller karaktärsdrag. Detta tolkar jag innebära att subjekten produceras som en del av

framställningen av problemet, alltså att individer identifieras som ansvariga via den givna subjektpositionen, i likhet med Bacchis resonemang om att problemframställningar har “de ansvariga” inbyggda i sin formulering (Bacchi 2009 s. 17). Problemframställningarna producerar subjektpositioner i enlighet med en nyliberalistisk diskurs, som exempelvis att en person i en riskgrupp är någon som inte agerar rationellt i ekonomiska frågor och/eller har ett intresse för pensionsfrågor. Min tolkning är att eftersom problemframställningen är att det är just dessa beteenden eller karaktärsdrag som utgör grunden till problemen, alltså det som behöver åtgärdas, produceras bilden av individen implicit som ansvarig för problemen.

Vidare går det att problematisera vad detta får för effekter för självbilden hos de personer som identifierar sig med exempelvis karaktärerna i kampanjen. En tolkning är att de accepterar den producerade subjektpositionen som sann och därför identifierar sig själva som ansvariga för problemen de har för att de är med i en riskgrupp. Karaktärerna i mockumentären säger saker som stödjer denna tolkning, exempelvis: “Nu är vi ju mer arga på oss själva då, för att vi inte haft kontroll på våra egna liv” (Mockumentär 3). Diskursen och dess subjektpositioner tolkar jag i enlighet med Bacchis resonemang om levda effekter som producerande av diskursens producerade sanningar om människors syn på världen och sig själva (Bacchi 2009 s. 17).

De levda effekterna är, till skillnad från de två andra som utgår från diskursen, de materiella skillnader problemframställningarna gör i människors dagliga liv (Bacchi 2009 s. 70). Att framställa problemet som individers kunskaps- och intressenivåer eller beteenden menar jag får effekten att systemet inte blir en del av problemet och de ojämlikheter som identifierats mellan exempelvis kvinnor och män därmed inte kan adresseras. Liksom Bacchi tolkar jag problemframställningarnas tystnader, här att problemet inte kan vara exempelvis att kvinnor generellt arbetar mer deltid, som avgörande för effekterna (Bacchi 2009 s. 17).

Kommunikationens problemframställningar kan alltså sägas ha den levda effekten att de stärker de ojämlikheter mellan könen som går att se i pensionssystemet idag eftersom det är implicit i begränsningarna som görs av diskursen.

6.5 Sammanfattning

Analysen med hjälp av de fyra forskningsfrågorna har sammanfattningsvis resulterat i att jag tolkar kommunikationen som producerad i, och som reproducerande av, en nyliberalistisk diskurs på flera sätt. Problematiseringarna i kommunikationen framställer problemen vara att individers kunskaps- och intressenivåer är låga och att individers beteenden är ofördelaktiga, vilket resulterade i min tolkning att förgivettaganden om individen som primärt styrningsobjekt och ansvarig för problemet, den fria marknaden som central för individuell framgång och om alla individers önskan att agera för att maximera sin egennytta har format hur problemframställningarna producerats. Dessa identifierade nyliberalistiska, diskursiva förgivettaganden analyserades mer ingående i den andra frågan, vilket resulterade i flera exempel på hur den nyliberalistiska diskursen format kommunikationens syn på lönearbete och individer som konsumenter med full frihet att välja.

Analysen via den tredje och fjärde forskningsfrågan resulterade i ytterligare exempel på hur kommunikationen producerats inom en nyliberal diskurs genom utformningen av kategorier i enlighet med individualism och rationell egennytta, samt frånvaron av kategorier producerade i enlighet med strukturella mönster. Resultaten blev här tolkningen att problem kopplade till kvinnor och utrikesfödda inte kan produceras inom ramen för kommunikationen, samt effekten att pensionssystemet i sig eller andra strukturer inte kan produceras som ett problem utan att synen på individen som själv ansvarig för problemen produceras som sann i enlighet med en nyliberalistisk diskurs förgivettaganden.

Resultaten av min analys är sammantaget att Pensionsmyndighetens externa kommunikation kan tolkas som producerad i en nyliberalistisk diskurs på flera sätt, huvudsakligen genom de identifierade uttryck för och reproducering av förgivettaganden kring individualism, marknadslogik och rationell egennytta som identifierats, samt att detta kan tolkas få effekterna att samhällsgrupperna kvinnor och utrikesfödda osynliggörs och identifierar sig med de av diskursen producerade subjekspositionerna.

7 Diskussion

Resultaten visar alltså att det går att se kommunikationen som en del av en nyliberalistisk diskurs, vilket stämmer överens med både Bacchis definition av nyliberalism som det vanligaste sättet att styra sedan 1990-talet (Bacchi 2009 s. 276) och Halls resonemang kring den ökade marknadsiseringen och individualiseringen kopplad till nyliberalistisk politik inom svensk offentlig sektor (Hall 2012 s. 32, 35). Genom min anknytning till teorier kring hur nyliberalism kan förstås och hur diskurser kan analyseras, d.v.s. Bacchis, Halls och Boréus, i kombination med att jag medvetet förhållit mig till materialet med min position, som också påverkad av de diskursiva mönster jag undersöker, har jag producerat denna studie som ett bidrag till forskningen om myndigheters kommunikation och diskursers roll i produktionen av den.

Bacchi menar att det är mer fruktbart att se till förgivettaganden i sig istället för att sätta etiketter på grupperingar såsom jag valt att göra med “en nyliberalistisk diskurs”. Mitt val att konceptualisera en nyliberalistisk diskurs grundar sig dock både i Bacchis starka koppling till problemframställningar som formade i diskurser och värdet i att tala om “sätt att styra” (Bacchi 2009 s. 6). Möjligen hade andra “etiketter” än en nyliberalistisk diskurs kunnat produceras av mig, såsom exempelvis Hall använder “marknadsisering” och “individualisering” som egna entiteter. Dock menar jag att jag använt Boréus resonemang om hörnstenar och konceptualiserat nyliberalismens tre huvudsakliga förgivettaganden som förstådda utifrån sina utmärkande drag och sedan knutit ihop min förståelse av nyliberalismen som diskurs genom en blandning av Bacchis, Halls och Boréus resonemang. Genom detta tillvägagångssätt har jag kunnat ta fram resultat om Pensionsmyndighetens kommunikation i ett sammanhang av en nyliberalistisk diskurs, dess möjliggörande och effekter.

En av anledningarna till studien var debatten om pensionssystemets utformning. Från och med januari 2020 revideras Pensionsmyndighetens uppdrag, bland annat genom tillägg om att myndigheten ska “stärka pensionssparares och pensionärers ställning som konsumenter av finansiella produkter inom pensionsområdet genom att ge vägledning som är anpassad till kvinnors och mäns behov och livssituation” (Socialdepartementet 2019). Det finns stora likheter

med de mål som finns med i myndighetens kommunikationspolicy, såsom kundretoriken och individens centrala roll, men detaljen om kvinnor och mäns behov och livssituation är en av de största tystnader som identifierats i kommunikationen genom denna studie. Att det från och med i år uttryckligen inkluderas i uppdraget skulle kunna innebära en ökad medvetenhet och en minskning av effekterna som uttolkats i denna studie. Dock har det sedan tidigare ingått att myndigheten ska “integrera ett jämställdhetsperspektiv i sin verksamhet” (Socialdepartementet 2019). Det är möjligt att myndigheten försökt åstadkomma detta på andra sätt än i just kommunikationen, samt att sådant som att en manlig karaktär valts att porträtteras som föräldraledig kan tyda på försök till att anamma detta jämställdhetsperspektiv.

Trots denna ändring har uppdraget en retorik med tydlig präglning av en nyliberalistisk diskurs: resonemanget utgår från individer och de beskrivs som konsumenter (Socialdepartementet 2019). Något som lyser med sin frånvaro i det nya uppdraget är utrikesföddas position. Att lyckas förbättra den skulle innebära en systemförändring som reviderade regeln om vistas 40 år i Sverige för fullständig garantipension och andra strukturella förändringar gällande exempelvis ökade möjligheter på arbetsmarknaden. Det är möjligt att dessa förändringar uteslutits som en följd av att de inte ryms inom de producerade problemframställningarna och de förgivettaganden som möjliggjort dem. En fortsatt reproducering av nyliberalistiska förgivettaganden kan alltså sägas synas i ändringarna för Pensionsmyndighetens uppdrag 2020 och med sannolikhet de problematiseringar som kommer göras i framtida extern kommunikation.

8 Litteratur

Böcker och tidskrifter:

- Bacchi, Carol, 2009, *Analysing policy: What's the problem represented to be?*, Australien, Pearson Australia
- Boréus, Kristina, 1994, *Högervåg - Nyliberalismen och kampen om språket i svenskt debatt 1969-1989*, Stockholm, Tidens förlag
- Boréus, Kristina & Göran Bergström, 2018, "Samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys" i Boréus, Kristina & Göran Bergström (red.) *Textens mening och makt*. Författarna och Studentlitteratur, Lund. s. 17-45
- Hall, Patrik, 2012. *Managementbyråkrati - organisationspolitisk makt i svensk offentlig förvaltning*, upplaga 1:1, Malmö, Författaren och Liber AB
- Winther Jørgensen, Marianne & Louise Phillips, 2000. *Diskursanalys som teori och metod*, Lund: Studentlitteratur
- Deverell, Edward & Charlotte Wagnsson 2016 "Marknadiseringen av Försvarsmaktens kommunikation – Ett strategiskt maktmedel i en tid av förändring". *Statsvetenskaplig tidskrift*, Årgång 118, vol. 4, s. 589 - 623
- Nyström Höög, Catharina (red.) 2009. *Medborgare och myndigheter*, baserad på workshop som hölls i Stockholm i oktober 2008 i samband med konferensen Svenskarnas beskrivning. Text- och fackspråksstudier (TeFa) nr 47. Uppsala, Universitetstryckeriet Ekonomikum

Offentliga dokument:

- Katalys 2017. Pensionssveket, ett ohållbart pensionssystem. Nr. 36. Rapport.
- Pensionsmyndigheten 2015. Pensionsmyndighetens Kommunikationsstrategi 2015-2020 version 3.0. PID104706.
- Pensionsmyndigheten 2017a. Brief kampanj i samband med orange kuvert våren 2018 samt OR version 1.0. Opublicerat manuskript, Brief. *Skickad till författaren på förfrågan från Pensionsmyndighetens enhet för extern kommunikation 15 november 2019.*

- Scream/Pensionsmyndigheten 2018. Kampanjmätning. Opublicerat manuskript. Sammanställning av undersökning gjord av Scream via onlineintervjuer av personer som tagit del av kampanjen Riskgruppen. *Skickad till författaren på förfrågan från Pensionsmyndighetens enhet för extern kommunikation 15 november 2019.*
- Regeringskansliet 2016. Jämställda Pensioner Regeringen. Ds 2016:19. Rapport.
- Socialdepartementet 2019. Förordning om ändring i förordningen (2009:1173) med instruktion för Pensionsmyndigheten. SFS2019:216.

Elektroniska resurser:

- Riskgruppen, hemsida för informationskampanjen, Elektronisk resurs, hämtad 2019-11-06, Tillgänglig på: <http://www.riskgruppen.se/>
- Mockumentär 1, Elektronisk resurs, hämtad 2019-11-06, Tillgänglig på: <https://youtu.be/KIOZvGwtIKQ?t=6>
- Mockumentär 2, Elektronisk resurs, hämtad 2019-11-06, Tillgänglig på: <https://youtu.be/DLcGOTUg4Us>
- Mockumentär 3, Elektronisk resurs, hämtad 2019-11-06, Tillgänglig på: <https://youtu.be/Y2-USvX68Uk>
- Pensionsmyndigheten 2017b, Elektronisk resurs, hämtad 2019-11-30, Tillgänglig på: <https://www.pensionsmyndigheten.se/nyheter-och-press/pressrum/nu-borjar-sasongen-for-att-skaffa-dig-pensionskoll>
- Regeringen, Elektronisk resurs, hämtad 2019-12-17, Tillgänglig på: <https://www.regeringen.se/myndigheter-med-flera/pensionsmyndigheten/>